

УДК 811.161.2'373.611

О. К. Степаненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА ПЕРШОГО СТУПЕНЯ ПОХІДНОСТІ КОРЕНЯ-СОМАТИЗМУ *НОГ*- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглядається парадигма першого ступеня похідності кореня-соматизму *ног*-, яку формують деривати, утворені шляхом суфіксації, суфіксально-префіксальним способом і за допомогою основоскладання. Серед суфіксальних одиниць наявні аугментативи і демінутиви. Суфіксальні та префіксально-суфіксальні похідні – це здебільшого іменники, а серед композитів переважають прикметники на *-ногий*. Дериваційні процеси характеризуються морфологічними трансформаціями.

Рассматривается парадигма первой степени производности корня-соматизма *ног*-, которую формируют дериваты, образованных путем суффиксации, суффиксально-префиксальным способом и с помощью сложения основ. Среди суффиксальных единиц наблюдаются аугментативы и деминутивы. Суффиксальные и префиксально-суффиксальные производные – это большей частью существительные, а среди композитов преобладают прилагательные на *-ногий*. Деривационные процессы характеризуются морфологическими трансформациями.

The paradigm of the first level derivation of the root-somatism *НОГ*- has been regarded in the article. It is formed by derivatives made by suffixation, suffixal-prefixal way and with the help of combining stems. There are augmentatives and diminutives among the suffixal units. The main part of suffixal and prefixal-suffixal derivatives is presented by nouns. Adjectives with *-ногий* prevail among the compound words. Derivative processes are characterised by morphological transformations.

Дослідження словотвірних гнізд (далі – СГ) української мови здійснено в ряді дериватологічних праць, підготовлених як у другій половині ХХ ст., так і на початку ХХІ. Скажімо, І. Коваликом опрацьовано принципи укладання СГ, визначено основні проблеми вивчення їх формально-сислової структури, обґрунтовано роль кореня у структуруванні гнізда, розроблено оригінальну методику інтерпретації його семантичної структури [5, с. 6], вивчено процеси семізації і семемізації у СГ кореня *зелен*- в українській мові [13]. В. Верещакою досліджено СГ коренів з повноголосним сполученням *-оро-* в сучасній українській мові; М. Голянич опрацьовано СГ коренів зі значенням *говоріння* в сучасній українській мові; М. Лесюком простудійовано СГ коренів зі значенням руху в сучасній українській мові; також опрацьовано СГ коренів зі значенням мислення в сучасній українській мові (Г. Василевич), СГ коренів зі значенням почуттів у сучасній українській мові (Н. Тишківська) [14, с. 212–213]. С. Гірняк було вивчено структурно-семантичну організацію СГ з базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ–ХХ ст. [2]. О. Дияк досліджено структурно-семантичну організацію СГ із коренями на позначення металів [6]. Нові СГ з ключовими словами сучасної доби, нові СГ з онімами в ролі вершин у сучасних українській і російській мовах, СГ з вершинами-новозапозиченнями в сучасних українській і російській мовах, СГ з вершинами-абревіатурами в сучасних українській і російській мовах, СГ з вершинами-неологізмами в сучасних українській і російській мовах розробляв О. Стишов [18];

19; 20; 21; 22]. Г. Віняр розглянуто структуру нових словотвірних гнізд в українській мові [1]. Як бачимо, дериватологами в аналізованому напрямку лінгвістичних досліджень зроблено багато, однак вивчення СГ з вершинним соматизмом *ног-а* в україністиці ще не проводилось, тому пропонується стаття присвячена заповненню цієї лакуни. Отже, *актуальність* нашого дослідження продиктована потребами подальшого розроблення СГ української мови (у тому числі – з вершинним соматичним компонентом *ног-а*). *Мета дослідження* – проаналізувати парадигму першого ступеня похідності кореня-соматизму *ног-* в українській мові. *Об'єктом дослідження* обрано деривати першого ступеня похідності кореня-соматизму *ног-*.

СГ виступає продуктивною з погляду лінгвістичного аналізу мови величиною, у межах якої в діалектичній єдності співіснують такі концептуально важливі для здійснення словотвірних досліджень лінгвосистеми одиниці, як твірна основа, словотворчий засіб (афікс), а також різні морфонологічні засоби. Спираючись на ідеї попередніх дослідників, ми кваліфікуємо СГ як організовану єдність пов'язаних формальною і смисловою похідністю лексем, системний характер якої ґрунтується на таких магістральних ознаках, як: а) спільність кореня; б) похідність (наявність живих словотвірних зв'язків); в) наявність слова-вершини (непохідної основи). Елементарне СГ дорівнює словотвірній парі («твірне → похідне»). Складнішою структурною одиницею-комплексом за словотвірну пару в ієрархічній організації СГ є *словотвірний ланцюжок*, що утворюється шляхом об'єднання кількох словотвірних пар у результаті реалізації послідовної похідності: кожний наступний дериват на один словотвірний акт віддалений від слова-вершини; водночас кожний наступний дериват стає твірним словом для наступного. У процесі такого об'єднання відбувається розгортання СГ на лінійній осі. Мікросистемою, яку формують деривати, що перебувають на одному ступені похідності (утворювані на одному такті деривації), у межах системи СГ, є *словотвірна парадигма*. Таким чином, СГ залежно від напрямку розгортання (реалізації свого словотвірного потенціалу) являє собою сукупність ланцюжків і парадигм [8, с. 8].

Корінь *ног-* вичленовується в лексемі з непохідною основою *нога* (1. Одна з двох нижніх кінцівок людини (ВТССУМ, с. 625); далі вказуємо тільки сторінки цього джерела). Парадигму першого ступеня похідності цієї вершини складають, за нашими підрахунками, 18 одиниць, з яких 6 – суфіксальні деривати, 5 – утворені суфіксально-префіксальним способом і 7 – композити. Усі похідні розподіляються між субстантивним та ад'єктивним блоками.

Серед суфіксальних дериватів виділяється група похідних іменників з аугментативним та демінутивним значенням. Аугментатив *ножище* («збільшене до *нога*» (625) утворений за продуктивним типом; він передає значення об'єктивної збільшеності, що поєднується з відтінком зневажливості [9, с. 184]. Демінутиви *ніжка* («зменшено-пестливе до *нога*» (623) (це похідне належить до найпродуктивнішого типу на *-к-а*, за яким утворюються десубстантиви жіночого роду [10, с. 190]) і *ноження* («*мн.*, (*одн. ноження*) зменшено-пестливе до *ноги*» (625) – представники значної групи похідних зменшувально-емоційних іменників, що мають позитивне емоційне забарвлення [16, с. 208]. Діалектизм *ногавиця* «холоша» (625) репрезентує непродуктивну модель (пор. *рукавиця*); те саме можна сказати і про дериват *ногавки* («*мн.*, *зах.* полотняні штани» (625).

До аналізованої групи суфіксальних дериватів входить також ад'єктив *ножний* («прикметник до *нога 1*» (625), утворений за продуктивною моделлю «іменник + -н-».

Суфіксально-префіксальним способом утворено три іменники та два прикметники. Дери́ваційні процеси щодо трьох похідних іменників та одного прикметника супроводжуються морфологічною модифікацією твірної основи (*ног-* → *ніж-*). Два іменники (**підніжок** «підставка для ніг» (775) та **підніжка** «пристрій у вигляді східців для входу в автомашину, вагон і т. ін.» (775) виникають у результаті одночасного приєднання до твірної основи префікса *під-*, що надає утворюваній одиниці значення «розташування біля чогось, під чимось» [4, с. 61] та суфіксів *-ок-* і *-к-*. Ці деривати ілюструють стійку для українського іменникового словотвору тенденцію формування похідних за допомогою префіксально-суфіксального способу, в основі яких лежать прийменниково-іменникові сполучення [3, с. 23].

При творенні лексеми **підніжка** («нижня частина, основа чого-небудь високого; простір для якогось підвищення» (775) відбуваються глибші морфологічні процеси, ніж це констатовано щодо інших одиниць. Це стосується фіналі твірної основи. Аналізоване похідне, як і попередні, утворюється від прийменниково-відмінкової словоформи, а в процесі деривації прийменник займає позицію префікса. Іменник **підніжка** утворений за моделлю «прийменник-префікс + суфікс -ьj-(а)» [15, с. 169]. Подовження альтернанта [ж (←[г])] спричинене діакронічними фонетичними змінами: після занепаду зредукованого [і] «послідовно відбулася прогресивна асиміляція в групах «палатальний приголосний + [j]» [7, с. 78].

Аналогічний до проаналізованих іменників префікс використано і щодо прикметника (**підніжний** «який знаходиться під ногами» (775), а також широко використовуваний в ад'єктивному словотворі суфікс *-н-*.

Осібню у групі суфіксально-префіксальних похідних розташовується лексема **безногий** («який не має ноги або ніг, утратив ногу (ноги)» (43). Вона утворена від прийменникової форми іменника шляхом одночасного додавання прийменника-префікса, який характеризується загальним значенням заперечення того, що названо твірною основою, та нульової суфіксації [15, с. 183].

Серед композитів переважають прикметники (6/1). Вони мають однакову будову: другою їх частиною виступає нуль-суфіксальне утворення «ногий», значення якого у потрібному номінативному напрямку модифікується початковою основою, яка має: 1) числову семантику (**одноногий** – «який має одну ногу; з однією ногою» (661) // **двоногий** («який має дві ноги (перев. епітет до людини)» (210); 2) характеристичну (анатомічну) семантику: а) **довгоногий** («з довгими ногами» (231); **коротконогий** («який має короткі ноги» (456); **клишоногий** («те саме, що **клишавий**» (433); **кривоногий** («який має криві ноги» (464). Ці композити демонструють належність до одного з різновидів основоскладання: вони утворені на базі підрядних синтаксичних словосполучень [4, с. 88].

Розмовна іменникова лексема **кривоніжка** («кривонога людина» (464) утворена за третім типом словотвору складних іменників: вона мотивована сполученням іменника з прикметником, у якому наявні підрядний зв'язок та атрибутивні відношення; дери́ваційний процес складання основ цього композита ускладнене суфіксацією [16, с. 212].

Отже, словотвірна парадигма першого ступеня похідності кореня-соматизму *ног-* відображає його словотвірний потенціал та номінативні потреби соціуму. Загалом же аналіз дери́ваційної системи у межах зв'язків (відношень) між складниками словотвірного гнізда являє собою перспективну з наукового погляду роботу, яка створить передумови для того, щоб доповнити і розширити дослідницькі положення про словотвірну будову української мови.

* Клишавість – «викривлення передньої частини стопи досередини» (433).

*Додаток 1. Парадигма першого ступеня похідності
кореня-соматизму ног-*

Бібліографічні посилання

1. **Віняр Г. М.** Структура нових словотвірних гнізд в українській мові / Г. М. Віняр // Актуальні проблеми філології і методики викладання мов : зб. наук. пр. – Кривий Ріг: КДПУ, 2004. – С. 16–21.
2. **Гірняк С. П.** Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. П. Гірняк. – Донецьк, 1999. – 23 с.
3. **Городенська К. Г.** Словотвір // Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1982. – С. 6–31.
4. **Горпинич В. О.** Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К. : Рад. шк., 1977. – 118 с.
5. **Грещук В.** Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство / В. Грещук // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск ХV–ХVІІІ. – 2007. – С. 3–11.
6. **Дияк О. В.** Структурно-семантична організація словотвірних гнізд із коренями на позначення металів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Дияк. – К., 2006. – 21 с.
7. **Жовтобрюх М. А.** Фонетика // Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко та ін. – К. : Вища шк., 1980. – С. 27–65.
8. **Карпіловська Є. А.** Конструювання складних словотвірних одиниць / Є. А. Карпіловська. – К. : Наук. думка, 1990. – 155 с.
9. **Клименко Н. Ф.** Збільшені утворення / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Вид-во «Україн. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 183–184.
10. **Клименко Н. Ф.** Зменшені утворення / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. ... 2000. – С. 189–190.
11. **Клименко Н. Ф.** Словотвірне гніздо / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енциклопедія. ... 2000. – С. 573.
12. **Ковалик І.** Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову / І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5–56.

13. **Ковалик І.** Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові / І. Ковалик // Українське мовознавство. – К., 1983. – Вип. II. – С. 50–60.
14. **Лесюк М.** Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд / М. Лесюк // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV–XVIII. – 2007. – С. 212–216.
15. **Плющ М. Я.** Словотвір // Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 150–188.
16. **Плющ М. Я.** Словотвір // Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. – К.: Вища шк., 1993. – С. 189–228.
17. **Сікорська З. С.** Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – К.: Рад. шк., 1985. – 188 с.
18. **Стишов О. А.** Нові словотвірні гнізда з онімами в ролі вершин у сучасних українській і російській мовах / О. А. Стишов // Ономастика і апелятиви : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 30. – С. 161–167.
19. **Стишов О. А.** Словотвірні гнізда з вершинами-абревіатурами в сучасних українській і російській мовах / О. А. Стишов // Мова, культура й освіта в сучасному світі : зб. наук. праць до 90-річчя доктора філол. наук, професора Романовського О. К. / відп. ред. О. А. Стишов – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – С. 95–100.
20. **Стишов О. А.** Словотвірні гнізда з вершинами-неологізмами в сучасних українській і російській мовах / О. А. Стишов // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2008. – Вип. XVII: Лінгвістика і літературознавство. – С. 7–16.
21. **Стишов О. А.** Словотвірні гнізда з вершинами-новозапозиченнями в сучасних українській і російській мовах / О. А. Стишов // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В. Г. Складенко. – К. : НАН України, Ін-т української мови, 2007. – С. 144–150.
22. **Стишов О. А.** Словотвірні гнізда з ключовими словами сучасної доби в українській і російській мовах / О. А. Стишов // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. ст. – Вип. 8 / відп. ред. О. О. Тараненко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – С. 109–114.
23. **Стишов О.** Глобалізаційні вияви в словотворенні української і російської мов кінця ХХ – початку ХХІ ст. / О. А. Стишов // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XV–XVIII. – 2007. – С. 204–208.
24. **Федурко М. Ю.** Морфологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. Ю. Федурко. – К., 2005. – 36 с.
25. **Христенюк В. Ф.** Динаміка аугментативно-пейоративного словотвору іменника в українській мові : автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Ф. Христенюк. – К., 1995. – 25 с.

Умовні скорочення

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

Надійшла до редколегії 02.04.09